

УДК 502:908:372.48 «1930/1958»

О. М. Трегубенко

Луганський національний
університет ім. Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИЧНОЇ СИСТЕМИ ПОЗАПРОГРАМНОГО ПРИРОДНИЧОГО КРАЄЗНАВСТВА В 1930 – 1958 РОКИ

У статті аналізуються особливості методичної системи позапрограмного природничого краєзнавства в 1930 – 1958 роки. Висвітлюються методи і форми організації позапрограмного природничого краєзнавства в системі вітчизняних шкільних та позашкільних закладах освіти. Дається стислий аналіз методичної літератури з організації краєзнавчої роботи школярів.

Ключові слова: методична система, позапрограмне природниче краєзнавство, шкільні та позашкільні заклади освіти, форми, методи, методична література.

Постановка проблеми. Відродження пріоритетів національної освіти вимагає розв'язання проблеми виховання особистості, важливими складовими внутрішнього світу якої виступають гармонія з собою та з навколишнім світом, свідомі й відповідальні взаємовідносини з оточуючим середовищем, розуміння краси й значущості природи, любов до рідного краю. Підвищення ефективності шкільного природничого краєзнавства відкриває нові можливості вирішення цього завдання.

Особливе значення в подоланні протиріч між безпристрасним інформаційно-словесним способом освіти й необхідністю всебічного розвитку особистості має позапрограмне природниче краєзнавство, яке відкриває широкі можливості поглиблення програмних природничих знань учнів, активізації багатообразної пізнавальної діяльності школярів, розширення їхнього круговиду, формування досвідуемоційно-ціннісного відношення до навколишньої дійсності й досвіду творчої діяльності.

Удосконалення цілей, змісту, методів і форм позапрограмного природничого краєзнавства можливе за умови здійснення конструктивно-критичного аналізу історії розвитку шкільного природничого краєзнавства й урахування досвіду, накопиченого ним у системі вітчизняної шкільної освіти.

Аналіз актуальних досліджень. Динаміка й актуальні питання позапрограмного природничого краєзнавства на різних етапах розвитку освіти частково висвітлено в працях І. Барінової О. Бахчієвої, В. Бенедюк, А. Даринського, І. Душиної, О. Корнеєва, М. Костриці, М. Ніконової, В. Пятуніна, К. Строева, А. Сафіуліна, В. Щеньова та інших, в яких визначаються роль і місце шкільного краєзнавства в системі вітчизняної

освіти, надаються методичні рекомендації організації окремих його видів, підіймаються питання підвищення ефективності краєзнавчої роботи.

Мета статті – проаналізувати особливості методичної системи позапрограмного природничого краєзнавства в 1930 – 1958 роки. Розглянути методи і форми організації позапрограмного природничого краєзнавства в системі вітчизняних шкільних та позашкільних закладах освіти того часу.

Виклад основного матеріалу. З введенням, на початку 30-х років ХХ століття, предметної системи навчання, в структурі навчально-виховного процесу школи яскравіше починає виділятися позакласна краєзнавча діяльність школярів, яка мала місце і як складова позаурочної роботи з навчальних предметів, і як важлива частина позашкільної діяльності школярів. Позакласна краєзнавча робота школярів була пов'язана із навчальними програмами з шкільних дисциплін, методичні аспекти її організації обговорювалися на сторінках педагогічних і методичних видань. Так, питання позакласної краєзнавчої форми роботи з географії висвітлювалися в працях В. Лебедева, О. Половинкіна, В. Рауша, П. Сазикіна, А. Суворова; з біології – в публікаціях Є. Букреевої, М. Верзиліна, О. Пастух, Д. Сергієнко, А. Ставровського та інших.

Позашкільна краєзнавча діяльність дітей, по суті, офіційно регламентувалася Програмами шкіл і позашкільних установ, що видавалися Головним управлінням шкіл Міністерства освіти. В першу чергу, вона була пов'язана з організацією в школах і позашкільних установах – палацах піонерів, клубах, дитячих екскурсійно-туристичних станціях – всіляких гуртків з вивчення компонентів природи рідного краю.

Постанова ЦК КП(б) У «Про заходи поліпшення позашкільної роботи з дітьми» від п'ятого листопада 1946 року та однойменний наказ Міністра освіти УРСР від дванадцятого грудня 1946 року, наказ Міністерства освіти УРСР «Про стан натуралістичної роботи в школі та позашкільних установах УРСР», виданий у серпні 1947 року, висували перед працівниками освіти конкретні вимоги в справі подальшого поліпшення позакласної та позашкільної роботи серед школярів однією з яких було завдання всебічно поширювати при школах і позашкільних установах учнівські гуртки та широко знайомити учнів з природними багатствами рідного краю.

У гуртках юних натуралістів, краєзнавців, дослідників природи, географів, гідрометеорологів, меліораторів-гідротехніків учні розширювали

знання основ наук природничого циклу; розвивали свої вміння вести самостійні спостереження і дослідження компонентів природи своєї місцевості; здійснювали збір колекцій мінералів, гірських порід, корисних копалин, ґрунтів, гербаріїв рослин; брали участь у роботі сільськогосподарських та агротехнічних станцій, хат-лабораторій; створювали шкільні краєзнавчі куточки, краєзнавчі виставки; забезпечували випуск краєзнавчих газет і журналів; виконували різні види суспільно-корисної діяльності в своєму регіоні: брали участь в охороні і збиранні врожаю, висаджували дерева, збирали лікарські рослини, проводили природоохоронні заходи.

Цікавими формами роботи гуртків, що чітко сформувалися в цей час, були листування з учнями інших регіонів з метою обміну краєзнавчою інформацією [4] і проведення краєзнавчої естафети [9], під час якої за певним маршрутом між школами і позашкільними дитячими установами району або області здійснювалася передача краєзнавчих альбомів. Матеріал альбомів, який був представлений короткими звітами, виписками з щоденників спостережень і польових книжок, розповідями і малюнками, графіками, діаграмами, картографіями, які доповнювали текстову частину. Краєзнавча естафета, яка проходила в літній канікулярний час, дозволяла не лише забезпечити дозвілля школярів, але й надавала можливість узагальнити знання учнів, одержані в результаті вивчення рідного краю, сприяла формуванню в них умінь презентації результатів краєзнавчих досліджень, навичок комунікативного спілкування, вихованню відчуття відповідальності та колективізму.

Ефективність краєзнавчої діяльності в гуртках школи і позашкільних дитячих установах безпосередньо залежала від наявності програмного забезпечення роботи гуртків та підготовленості вчителів і учнів до дослідження компонентів природи своєї місцевості, від наявності необхідного устаткування і спеціальної літератури. З цією метою випускалися програми роботи гуртків, методичні вказівки, які включали не лише тематику і методику проведення занять, а й інструкції з польових досліджень, програми спостережень, списки рекомендованої літератури.

Прикладом таких програм є, розроблені станцією юних натуралістів і дослідників сільського господарства Наркомосу, програмно-методичні

матеріали [7], які включають основні розділи дослідно-натуралістичної роботи дітей середнього і старшого шкільного віку. Окремими брошурами були випущені програмно-методичні матеріали для гуртків юних геологів, метеорологів і фенологів, дослідників-рослинників, дослідників-садівників, зоологів-тваринників. Велика частина тем гурткової роботи вимагала організації екскурсій і лабораторних робіт, виготовлення колекцій, макетів, саморобних інструментів, карт і інших навчальних матеріалів. Зміст програми вимагав системного і послідовного опрацювання краєзнавчого матеріалу. Окрім цього для керівників гуртків були запропоновані зразкові плани окремих екскурсій і експедицій рідним краєм.

Методичні аспекти організації і функціонування гуртків активно обговорювалися в періодичних виданнях. У публікаціях А. Біанкі, Г. Владимірова, Н. Завалій, В. Жданова, Ф. Калиніна, Є. Кикоїна, В. Корчагиної, М. Куразова, Г. Марковського, В. Музафарова, М. Нечаєва, І. Расторгуєва, Г. Ророга, М. Самбікіна, А. Ставровського, В. Толстова-Атнарівського, С. Щукина висвітлювалися тематика і методика проведення занять та форми гурткової роботи, методи краєзнавчих досліджень, значущість і шляхи підвищення ефективності діяльності гуртка.

Відзначаючи позитивну тенденцію активізації гурткової діяльності з вивчення природи своєї місцевості, збільшення її методичного забезпечення, необхідно зазначити, що далеко не завжди забезпечувався зв'язок між урочною і позаурочною краєзнавчою роботою школярів. Програми гурткової діяльності не враховували рівень підготовленості дітей до проведення спостережень і досліджень, диференціація пропонованих тем і завдань була мінімальною, без здійснення зв'язку з навчальними програмами шкільних предметів природничого циклу по класах.

Краєзнавча діяльність школярів була пов'язана з діяльністю краєзнавчих музеїв. Музейні експозиції, які відображали особливості природи, історії, культури краю були джерелом додаткового матеріалу до тем нових навчальних програм школи. Працівники музею складали маршрути учнівських екскурсій, надавали консультаційну допомогу вчителям з проведення краєзнавчих досліджень, збору та обробки матеріалів, організації шкільних краєзнавчих музеїв і виставок. На сторінках педагогічних і краєзнавчих періодичних видань активно обговорювалися методичні аспекти організації краєзнавчих музеїв, виставок і куточків в школах;

методику проведення дослідницьких робіт школярів краєзнавчого характеру; обговорювалися можливості використання музейних експонатів як наочних посібників на уроках; підкреслювалася значущість шкільного краєзнавчого музею для підвищення ефективності навчально-виховної роботи (статті В. Зарецького, В. Іванова, І. Клабуновського, Н. Симоновської-Романдиної, А. Щербакова та інших).

Одними з масових форм організації дослідження природних компонентів регіону і забезпечення дозвілля школярів були екскурсії і походи рідним краєм, які сприяли пізнанню учнями закономірностей розвитку природних комплексів і процесів, удосконаленню спеціальних умінь і навичок, усвідомленню необхідності дбайливого відношення до природи та її природних ресурсів, виховання любові до своєї малої Батьківщини. На думку педагогів, краєзнавчі екскурсії і походи виступали однією з найбільш ефективних форм формування особистості учня: «Практика показала, що краєзнавчі походи в природу розширюють круговид учнів, захоплюють їх романтикою похідного життя, привчають читати природу, розуміти явища, сприяють активній участі школярів у роботі з перетворення природи і роз'яснюють використання сил природи на благо побудови комунізму» [5, 39].

Методичним центром проведення позашкільних екскурсій і походів з школярами виступала Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція, організована в 1931 році, яка мала туристські бази в різних регіонах України (до 1950 р. в Києві, Краснодарі, Запоріжжі, Ялті). Про широке використання екскурсійної форми роботи свідчать такі цифри: в 1939 році всіма видами екскурсій було охоплено один мільйон двісті тисяч дітей, у 1940 році – два мільйони сто десять тисяч, а на 1941 рік було заплановано охопити три з половиною мільйони [1, 34], виконання чого стало неможливим у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни. У 1941 році мережа дитячих екскурсійно-туристичних станцій на території СРСР скоротилася з п'ятдесяти семи до двадцяти однієї [3, 25].

У 1948 році Рада Міністрів УРСР і ЦК КП (б) У прийняли постанову «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми в містах Української РСР у літній період», в якій визначалося необхідним: «Широко розгорнути роботу школярів з вивчення рідного краю – його природних багатств, досягнень за роки радянської влади в галузі промисловості, сільського господарства і

культури. Створити загони юних мандрівників-туристів, які під керівництвом вчителів та піонервожатих проводили б походи й екскурсії рідним краєм...» [11, 3], що свідчить про серйозну увагу уряду до організації дозвілля школярів у формі краєзнавчих екскурсій і походів. Виконкомам обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих було рекомендовано «...всебічно сприяти проведенню заходів з розвитку масового туризму і походів учнівської молоді та піонерів з вивчення рідного краю, забезпечивши приміщенням і необхідним майном туристські бази» [11, 3].

Міністерством освіти УРСР здійснювалося керівництво роботою шкіл і позашкільних дитячих закладів з охоплення дітей екскурсійною і туристичною діяльністю, видавалися серії листівок з приблизними маршрутами походів та екскурсій з вивчення рідного краю.

Учасники походів і екскурсій підтримували зв'язок з краєзнавчими та суспільними організаціями: краєзнавчим музеєм, товариством охорони природи, спілкою рибалок, мисливців тощо. Виконували, одержані від них, дослідницькі і суспільно-корисні завдання, збирали матеріали з метою виготовлення гербаріїв, колекцій, наочних посібників для поповнення кабінетів географії і біології, створення краєзнавчої виставки або шкільного краєзнавчого музею. У зв'язку з цим, походи часто мали тематичний характер, наприклад, проводилися походи зі збору рослинної сировини, вивчення лісових багатств краю, вивчення і паспортизації річок свого району, виявлення площ ярів, відшукування корисних копалин.

Г. Баринів, А. Гаценко, В. Жунев, В. Зарицький, Г. Ільницький, Ф. Калинин, І. Кряковський, О. Кулькова, А. Нестеров, А. Піщанський, Р. Репін, М. Саричева, Є. Сахно, Ф. Семененко, Д. Сергієнко, С. Сур'янінов, А. Щербаков, О. Яковлев у своїх публікаціях охоплюють широке коло питань з організації, проведення, підвищення ефективності та популяризації екскурсій, походів і експедицій школярів рідним краєм, на основі узагальнення практичного досвіду пропонують зразки тематики і програм екскурсійно-туристичної діяльності, дають необхідні роз'ясненнями щодо підбору устаткування, необхідної літератури, використання результатів дослідження в навчально-виховній роботі школи.

З метою розвитку краєзнавчої діяльності дітей проводилися Всесоюзні експедиції піонерів і школярів, в рамках яких загони юних дослідників виконували розроблені завдання з вивчення природи,

господарства, побуту, населення, історії рідного краю. У 1956 – 1957 роках Центральною екскурсійно-туристською станцією і газетою «Піонерська правда» була оголошена Всесоюзна експедиція піонерів і школярів в ознаменування 40-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, основними завданнями якої були: вивчення рідного краю в туристських походах і екскурсіях у поєднанні з посильною пошуковою і дослідницькою роботою, в процесі якої відбувалося закріплення і поглиблення бази предметних знань учнів, розширення їхнього політехнічного кругозору, розвиток практичних умінь і навичок школярів.

Учні шкіл формували експедиційні загони, які працювали над виконанням завдань місцевих органів влади, краєзнавчих музеїв, геологорозвідувального й аптечного управлінь, науково-дослідних і суспільних організацій у процесі подорожей з такою тематикою: «Економіка рідного краю в минулому і сьогодні», «Природні багатства краю», «Дослідження малих річок з метою використання їх у господарстві». Масовий характер експедиційної форми організації краєзнавчої діяльності дітей дозволяв максимально включити учнівські колективи в вивчення рідного краю, лише в 1956 році під шефством Академії наук СРСР в експедиції на території Союзу брали участь триста тисяч школярів у складі п'ятнадцяти тисяч експедиційних загонів [8, 2].

Важливою складовою краєзнавчої діяльності школярів в цей час виступала суспільно-корисна діяльність школярів, що розглядалася як одна з основних вимог радянської педагогіки і була представлена участю школярів у сільськогосподарських роботах, розвитку тваринництва, садівництва та озелененні краю. У зв'язку з тим, що «теми позакласної натуралістичної і сільськогосподарської дослідницької роботи повинні відповідати актуальним завданням розвитку місцевого сільського господарства і раціонального використання місцевих природних багатств» [10, 5], школярі брали активну участь у вивченні місцевих сортів плодоягідних культур, дерев з метою виявлення серед них кращих форм для розмноження і культивування; здійсненні посадки лісозахисних смуг; висадки кущів й дерев на схилах ярів для зменшення площ під ними; заготівлі лікарської сировини; зборі плодів дикорослих ягідних чагарників і фруктових дерев; вивченні видового складу лук та пасовищ свого колгоспу і визначення їхньої якості; заготівлі кормів для свійських тварин.

Певну роль у динаміці форм позапрограмного природничого краєзнавства грали постанови і резолюції партії й уряду щодо дослідження і використання природних ресурсів країни, вони визначали напрями і форми краєзнавчої діяльності, міру методичної активності вчителів-практиків і працівників позашкільних установ. Так, після виходу резолюції сесії ВАСХНІЛ, проведеної за ініціативою ЦК ВКП (б) у серпні 1948 року, що завершилася «розгромом антинаукових теорій» у біології, важливою формою навчання біології стала робота юних ботаніків-мічурінців на навчально-дослідній ділянці з вивчення закономірностей життєдіяльності рослин у природних умовах існування, виробленні умінь свідомого управління зростанням і розвитком рослини, засвоєння агротехнічних прийомів підвищення їхньої врожайності, виведення продуктивних сортів рослин.

У результаті прийняття постанови «Про план полезахисних лісонасаджень, будівництва ставків і водоймищ для забезпечення високих стійких урожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР» від двадцятого жовтня 1948 року, названого Сталінським планом перетворення природи і визначеного як «документ, який повинний стати об'єктом щоденного, систематичного вивчення в школі і одним із засобів формування матеріалістичного світогляду та виховання радянського патріотизму нашої молоді» [12, 15], активізувалася діяльність школярів з вивчення ярів, спостереження за яружною ерозією, боротьбі із зростанням ярів, аналізу можливостей улаштування в них ставків; участі в створенні на полях місцевих колгоспів і радгоспів полезахисних лісових смуг; вивчення заболочених лугових і випасних ділянок з метою їхнього осушення й освоєння; водоймищ з метою визначення можливості їхнього використання для зрошування сільськогосподарських земель і розведення в них риби [2; 6; 12].

Висновки. Аналіз розвитку природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти в 1930 – 1958 роки дає можливість визначити позапрограмне краєзнавство як важливу складову як позаурочної навчальної роботи з природничих дисциплін в школах, так і діяльності позашкільних освітніх закладів цього часу.

Основними формами позапрограмного природничого краєзнавства виступали краєзнавчі та натуралістичні гуртки; екскурсії, походи, експедиції рідним краєм; організація краєзнавчих музеїв, виставок; суспільно-корисна

діяльність учнів.

В організації позапрограмного природничого краєзнавства в 1930 – 1958 роки чітко простежується спрямованість, з одного боку, на забезпечення учнів міцнішими і глибшими знаннями основ наук, з іншої – на придбання певних умінь і навичок вивчення природи рідного краю з метою їх свідомого вживання в житті і суспільно-корисній роботі. Значна увага приділялася виконанню дослідницьких та суспільно-корисних завдань, опрацюванню зібраного матеріалу, виготовленню колекцій, гербаріїв, наочних посібників, участі в створенні й функціонуванні краєзнавчої виставки або шкільного краєзнавчого музею.

Напрями і форми позапрограмного природничого краєзнавства певною мірою визначалися постановами і резолюціями партії й уряду щодо дослідження і використання природних ресурсів країни, які орієнтували краєзнавчу роботу на раціональне використання та охорону місцевих природних ресурсів і розвиток господарства краю.

Розуміння необхідності забезпечення єдності програмного і позапрограмного вивчення природи рідного краю не виключало ідеологічного тиску, заорганізованості і формалізму в організації цього процесу, що проявлялося в чисто описовому підході до вивчення природи свого краю без системного і послідовного дослідження природних компонентів у зв'язку з навчальними програмами з природничих дисциплін. Односторонній підхід до організації краєзнавчої діяльності в школах і позашкільних установах часто приводив до сприйняття краєзнавства виключно як однієї з форм суспільно-корисної діяльності в регіоні. Усі ці аспекти не дозволяли повністю використати навчально-виховний потенціал природничого краєзнавства в педагогічному процесі вітчизняної школи, значно знижували його ефективність і не давали можливості отримати очікуваних результатів.

Перспективним напрямом нашого дослідження буде докладний аналіз генезису природничого краєзнавства з 1958 – до кінця 80-тих років ХХ століття – етапі протиріч у розвитку природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вдовиченко Г., Реммер Т. Позашкільні заклади України за 30 років / Г. Вдовиченко, Т. Реммер // Радянська школа. – 1947. – № 6. – С. 31 – 39.
2. Грин М. Ф. Тридцять п'ять лет великих работ по преобразованию природы /

М. Ф. Грин // Географія в школі. – 1952. – № 5. – С. 1 – 14.

3. Дейнеко М. М. Пятилетний план развития школьного образования / М. М. Дейнеко // Народное образование. – 1946. – № 7. – С. 14 – 29.

4. Завалій Н. Робота географічного гуртка / Н. Завалій // Географія в школі : методичний збірник / [за ред. О. Т. Діброви]. – Вип. I. – К. : Рад. шк., 1948. – С. 18 – 23.

5. Калинин Ф. П. Школьная краеведческая работа учителя географии / Ф. П. Калинин. – М. : Учпедгиз, 1952. – 104 с.

6. Косов Б. Ф., Лидов В. П. Как может преподаватель географии помочь выполнению сталинского плана преобразования природы / Б. Ф. Косов, В. П. Лидов // География в школе. – 1951. – № 3. – С. 27 – 37.

7. Кружки юных геологов и фено-метеорологов: программно-методический материал / [отв. ред. Н. В. Нечаев]. – Наромпрос РСФСР. (Центр. станция юн. натуралистов и опытников сельского хоз-ва Наркомпроса РСФСР), 1941. – 128 с.

8. Кузьмин В. Н., Курпан И. Ф., Рындин А. А. Всесоюзная экспедиция пионеров и школьников в ознаменование 40-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции / В. Н. Кузьмин, И. Ф. Курпан, А. А. Рындин // География в школе. – 1957. – № 3. – С. 1 – 6.

9. Лаптев С. Р. Эстафеты как форма внеклассной работы // География в школе. – 1956 – № 3. – С. 54 – 55.

10. Пастух Е. Я., Ставровский А. Е. Тематика внеклассной работы по биологии / Е. Я. Пастух, А. Е. Ставровский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1955. – 136 с.

11. Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми в містах Української РСР в літній період 1948 року // Радянська школа. – 1948. – № 3. – С. 1 – 5.

12. Русаков М. Г. Сталінський план перетворення природи в системі викладання географії / М. Г. Русаков // Географія в школі : методичний збірник / [за ред. О. Т. Діброви]. – Вип. II. – К. : Рад. шк., 1950. – С. 3 – 18.

РЕЗЮМЕ

Е. Н. Трегубенко. Особенности методической системы внепрограммного природного краеведения в 1930 – 1958 годы.

В статье анализируются особенности методической системы внепрограммного природного краеведения в 1930 – 1958 годы. Освещаются методы и формы организации внепрограммного природного краеведения в системе отечественных школьных и внешкольных образовательных учреждений. Дается краткий анализ методической литературы по организации краеведческой работы школьников, методическая литература.

Ключевые слова: методическая система, внепрограммное природное краеведение, школьные и внешкольные образовательные учреждения, формы, методы.

SUMMARY

E. Tregubenko. Features of methodical sistem out of programme of natural study of a particular region are in 1930 – 1958 years.

In the article analyzed the feature of the methodical system out of programme of natural study of a particular region in 1930-1958. Light up methods and forms of organization out of programme of natural study of a particular region in the system of domestic school and out-of-school educational establishments. The short analysis of the methodical literature on the organization of work of schoolboys of regional studies is given.

Key words: methodical system, out of programme natural study of a particular region, school and out-of-school educational establishments, forms, methods, the methodical literature.